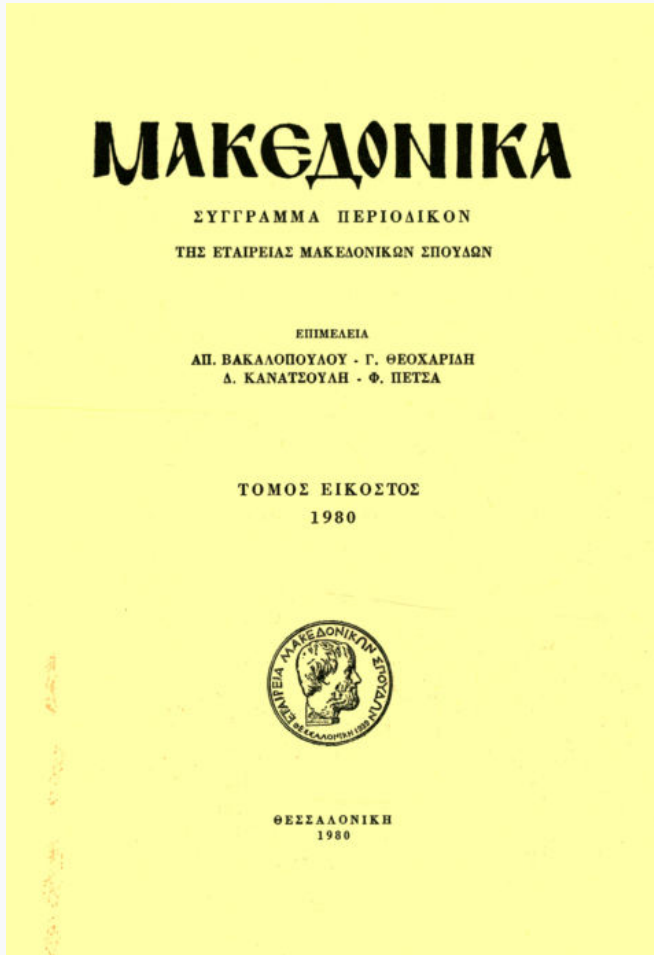

Μακεδονικά

Τόμ. 20, Αρ. 1 (1980)

Ο παραθαλάσσιος Ναός του Αγίου Δημητρίου στη Θεσσαλονίκη

Θάλεια Σ. Μαντοπούλου

doi: [10.12681/makedonika.403](https://doi.org/10.12681/makedonika.403)

Copyright © 2014, Θάλεια Σ. Μαντοπούλου

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Μαντοπούλου Θ. Σ. (1980). Ο παραθαλάσσιος Ναός του Αγίου Δημητρίου στη Θεσσαλονίκη. *Μακεδονικά*, 20(1), 175–192. <https://doi.org/10.12681/makedonika.403>

Ο ΠΑΡΑΘΑΛΑΣΣΙΟΣ ΝΑΟΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΣΤΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ*

1. Ἡ πυρκαϊά πού ἐξερράγη στή Θεσσαλονίκη τή νύκτα τῆς 22ας Αὐγούστου 1890 ἦταν ἀπό τίς πιό καταστρεπτικές γιά τήν πόλη. Ξεκίνησε ἀπό τή συνοικία τῆς Ἁγίας Θεοδώρας καί προχωρώντας πρὸς τὴν προκουμαία ἔκαψε τὸ τμήμα ἐκεῖνο τῆς πόλης πού σήμερα περικλείεται ἀπὸ τὰ Λαδάδικα, τίς ὁδοὺς Ἑρμοῦ καί Παύλου Μελά καί τὴ θάλασσα. Καταστράφηκαν ἑκατοντάδες σπίτια, πολλές χριστιανικὲς ἐκκλησίες καί δημόσια κτήρια τῆς ἑλληνικῆς κοινότητος, καθὼς καί τὸ κεντρικὸ τμήμα τῆς ἰσραηλιτικῆς συνοικίας¹.

Γιὰ τοὺς Ἕλληνες τῆς Θεσσαλονίκης, ἡ πιό σημαντικὴ ἀπώλεια ἦταν ὁ μητροπολιτικὸς τοὺς ναὸς πού βρισκόταν στή θέση ὅπου σήμερα ὀρθώνεται ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ καί πού ἦταν ἀφιερωμένος στὸ ὄνομα τοῦ πολιούχου Ἁγίου Δημητρίου, γιατί ἐκείνη τὴν ἐποχὴ ἡ γνωστὴ φερώνυμη παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ ἦταν τζαμί. Ἡ ἐκκλησία αὐτὴ ἀποτελοῦσε σύμβολο τῆς ὀρθοδοξίας στήν πόλη καί κέντρο γύρω ἀπὸ τὸ ὁποῖο συσπειροῦνταν ὁ ἑλληνισμὸς στὰ χρόνια αὐτὰ πού τὰ χριστιανικὰ ἔθνη τῆς Βαλκανικῆς προετοιμάζονταν γιὰ τὸ μακεδονικὸ ἀγῶνα. Ἐξωτερικὰ δὲν μποροῦσε νὰ ὀνομαστεῖ ὠραία, ὁ Πέτρος Παπαγεωργίου, ὅμως, τὴ χαρακτήριζε «μουσεῖο»², γιατί σ' αὐτὴν φυλάγονταν πολλὰ ἱστορικὰ

* Ἡ μελέτη αὐτὴ ἐγινε στὴν ἔδρα τῆς Ἱστορίας τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ Α.Π.Θ. στὰ πλαίσια τοῦ ἐρευνητικοῦ προγράμματος: «Δημιουργία ἀρχείου ἀρχιτεκτονικῶν μνημείων τοῦ 19ου καί 20ου αἰῶνα τοῦ Βορειοελλαδικοῦ χώρου» πού χρηματοδοτεῖται ἀπὸ τὸ Ἐθνικὸ Ἴδρυμα Ἑρευνῶν. Θερμὲς εὐχαριστίες ὀφείλονται στοὺς καθηγητὲς κ.κ. Α. Βακαλόπουλο καί Γ. Λάββα γιὰ τὴν ἀποτελεσματικὴ βοήθειά τους στὴν ἐκπόνησή της.

1. Ἐκτενὴ περιγραφή τῆς πυρκαϊᾶς βρισκόμε στὴν ἐφημερίδα «Φῶρος τῆς Μακεδονίας», 1454/25-8-1890.

Τὰ κτήρια τῆς ἑλληνικῆς ὀρθόδοξης κοινότητος πού κήκων ἦταν τὰ ἑξῆς: 1. Ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Δημητρίου (μητρόπολη), 2. Ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Νικολάου, 3. Ὁ ναὸς τῆς Ἁγίας Ἐλεούσης, 4. Ὁ ναὸς τῆς Ἁγίας Περσιότησης, 5. Τὸ μικρὸ παρεκκλήσι τῆς Ἁγίας Μαρίνης τῆς Μεγαλομάρτυρος, 6. Τὸ πρῶν διδασκαλεῖο, 7. Τὸ νοσοκομεῖο (πού ἰδρύθηκε ἀπὸ τὸν Θεαγένη Χαρίση), 9. Τὸ ἑλληνικὸ προξενεῖο, 10. Τὸ πρῶν ἑλληνικὸ γυμνάσιο (δωρεὰ τῆς Πουλχερίας Πρασάκη), 11. Τμήματα τοῦ ναοῦ τῆς Ἁγίας Σοφίας.

2. Π. Ν. Παπαγεωργίου, Θεσσαλονίκης ἱστορικὰ καί ἀρχαιολογικά, «Μακεδονικὸν Ἡμερολόγιον Παμμακεδονικοῦ Συλλόγου» 5(1912)58.

κειμήλια· ανάμεσά τους ή θαυματουργή βυζαντινή εικόνα του Ἁγίου Δημητρίου και τὰ ἀρχεῖα τῆς ἑλληνικῆς κοινότητος. Ἀπὸ αὐτὰ δὲν διασώθηκε τίποτα, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ λείψανο τοῦ Παλαμᾶ, τὸ ὁποῖο σήμερα βρίσκεται μέσα στὸν ὀμώνυμο ναό¹.

Ἔτσι ἡ Θεσσαλονίκη ἔχασε ἓνα ἀπὸ τὰ πιὸ ἀξιόλογα μνημεῖα της, γιὰ τὸ ὁποῖο δυστυχῶς ἔχουν σωθεῖ ἐλάχιστες πληροφορίες. Τὶς περισσότερες ἀπὸ αὐτὲς ἀντλοῦμε ἀπὸ ἐκθέσεις διαφόρων περιηγητῶν ποὺ πέρασαν κατὰ καιροὺς ἀπὸ τὴν πόλη, ἀπὸ ἡμερολόγια ἢ χρονικὰ πολεμικῶν ἐπιχειρήσεων και ἀπὸ συγγράμματα ἱστορικῶν τοῦ 19ου αἰῶνα². Βασιζόμενοι στὶς μαρτυρίες αὐτὲς, σὲ ἄλλες πηγὲς και σὲ καινούργια στοιχεῖα ποὺ προέκυψαν ἀπὸ τὴν ἔρευνα θὰ ἐπιχειρήσουμε ἱστορικὴ και ἀρχαιολογικὴ μελέτη τῆς ἐκκλησίας κατὰ τὸ πέρασμα τῶν αἰῶνων. Τέσσερα εἶναι τὰ κυριότερα προβλήματα ποὺ συνδέονται μ' αὐτὴ: τὸ χρονικὸ διάστημα ποὺ λειτούργησε ὡς καθεδρικός ναὸς τῆς πόλης, ἡ χρονολογία ἀνοικοδόμησής της, ἡ μορφή ποὺ εἶχε κατὰ τὴν ἀνοικοδόμηση και ἡ μορφή της πρὶν ἀπὸ τὴν πυρκαϊὰ τοῦ 1890.

2. Ἡ σχετικὴ μὲ τὴν πρώτη ἐμφάνιση τῆς ἐκκλησίας προφορικὴ παράδοση, ποὺ ἦταν ζωντανὴ ὡς τὶς ἀρχὲς τοῦ αἰῶνα μας, σώζεται στὸ κείμενο τοῦ φιλόλογου Π. Παπαγεωργίου. Αὐτὴ μᾶς πληροφορεῖ ὅτι «... οἱ κατακτητῆται τὸν παλαιὸν μητροπολιτικὸν ναὸν τῆς ἁγίας τοῦ Θεοῦ Σοφίας εἰς τζαμίον μεταβαλόντες ἐδωρήσαντο τοῖς Χριστιανοῖς πρὸς τῷ παραλίῳ τείχει τόπον ἴσον πρὸς τὸν τοῦ ναοῦ τῆς Σοφίας χάριν τῆς κτίσεως τοῦ νέου μητροπολιτικοῦ ναοῦ τοῦ ἁγίου Δημητρίου, εἰς ὃν και μετεκομίσθησαν αἱ εἰκόνες, τὸ τίμιον λείψανον τοῦ ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ, τάφοι και ἄλλα κειμήλια...»³.

Οἱ γραπτὲς ὁμως μαρτυρίες παρουσιάζουν διαφορετικὰ τὰ γεγονότα. Ἀλλὰ ἐπειδὴ και αὐτὲς εἶναι πολλὲς φορὲς ἐλλειπεῖς, ἀσαφεῖς και ἀντιφατικές, οἱ ἱστορικοὶ ποὺ ἀσχολήθηκαν μὲ τὸ θέμα αὐτὸ διαφωνοῦν μεταξὺ τους. Εἶναι ἀνάγκη, λοιπόν, ν' ἀνατρέξουμε σὲ παλιότερες περιόδους τῆς ἱστορίας τῆς Θεσσαλονίκης, νὰ ἐξετάσουμε ποιοὶ ἦταν οἱ ἐκάστοτε καθεδρικοὶ ναοὶ και ἔτσι ἔμμεσα νὰ καταλήξουμε στὴ χρονολογία μεταφορᾶς

1. Ἡ ἐφημερίδα «Φάρος τῆς Μακεδονίας» 1456/1-9-1890 ἀναφέρει πὺς εἶχε διασωθεῖ μέρος τοῦ λειψάνου και μόνο οἱ πλευρὲς και τὰ ἄκρα τῶν χειρῶν και τῶν ποδιῶν εἶχαν ἀποτεφρωθεῖ.

2. Ἐλάχιστες πληροφορίες μᾶς παρέχουν οἱ: O. T a f r a l i, Topographie de Salonique, Paris 1913, σ. 188, και R. J a n i n, Les églises et les monastères des grands centres byzantines, Paris 1975, σ. 372.

3. Τὴν παράδοση μᾶς μεταφέρει ὁ Π. Ν. Παπαγεωργίου, ὁ.π., σ. 58.

τῆς ἔδρας τῆς μητρόπολης στὴν παραθαλάσσια ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, μιά πὺν γι' αὐτὸ δὲν βρέθηκαν γραπτὲς μαρτυρίες.

Ἐπαρκῆ ἱστορικὰ στοιχεῖα, πὺν νὰ μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ πὺνμε μὲ ἀσφάλεια ποὺς ἦταν ἡ μητροπολιτικὴ ἐκκλησία πρὶν ἀπὸ τὴν ἄλωση τῆς πόλης ἀπὸ τοὺς Φράγκους (1204) δὲν ὑπάρχουν. Σύμφωνα μὲ μιά ἐκδοχὴ αὐτὴ πιθανὸν νὰ ἦταν ἡ Rotonda¹.

Οἱ περισσότεροι ἱστορικοὶ συμφωνοῦν στὸ γεγονός ὅτι τὸ 1204 ἡ ἐκκλησία τῆς Ἁγίας Σοφίας καθιερώθηκε ὡς μητρόπολη καὶ ὅτι κράτησε τὴν ἰδιότητα αὐτὴ μέχρι τὴ μετατροπὴ τῆς σὲ τζαμί². Ἡ χρονολογία ὅμως τῆς κατάσχεσης τῆς Ἁγίας Σοφίας ἀπὸ τοὺς Τούρκους ἀποτελεῖ σημεῖο πολλῶν διαφωνιῶν. Πολλοί³ τοποθετοῦν τὸ γεγονός στὸ ἔτος 993 τῆς Ἐγίρας, δηλ. τὸ 1585 μ.Χ. ἐπὶ Ρακτούμπ Ἰμπραῖμ πασᾶ, ἀλλὰ φαίνεται ὅτι ἐπικρατέστερη εἶναι ἡ χρονολογία 932 τῆς Ἐγίρας, δηλ. 1525 μ.Χ. ἐπὶ Μακτοῦλ Ἰμπραῖμ πασᾶ⁴.

Παρόλο ποὺ παλιότερα ὑποστηρίχθηκε ἡ ἄποψη πὺς τὸ 1525 κτίστηκε ἡ ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Δημητρίου γιὰ ν' ἀναπληρώσει τὴ θέση τῆς παλαιᾶς μητρόπολης τῆς Ἁγίας Σοφίας⁵, σήμερα θεωρεῖται πια ἱστορικὰ τεκμηριωμένο ὅτι κατὰ τὸ 16ο αἰῶνα μητρόπολη τῆς Θεσσαλονίκης ἦταν ἡ Rotonda⁶. Ἀνάμνηση αὐτοῦ τοῦ γεγονότος ἀποτελεῖ καὶ ἡ ὄνομασία πα-

1. Ἡ ἄποψη αὐτὴ διατυπώθηκε ἀπὸ τὸν Γ. Ι. Θεοχαρίδου, Ἡ ναὸς τῶν Ἀσωμάτων καὶ ἡ Rotonda τοῦ Ἁγίου Γεωργίου Θεσσαλονίκης, «Ἐλληνικά» 13(1954) 24-70.

2. Πιὸ ἀναλυτικὰ, γιὰ τὰ ἐπιχειρήματα μὲ τὰ ὁποῖα οἱ ἱστορικοὶ ὑποστηρίζουν τὴν ἄποψη αὐτὴ, βλ. Γ. Ι. Θεοχαρίδου, ὁ.π., σ. 51-54 καὶ Μ. Θ. Λάσκαρι, Ναοὶ καὶ μοναὶ τῆς Θεσσαλονίκης τὸ 1405 εἰς τὸ ὀδοιπορικὸν τοῦ ἐκ Σμόλενσκ Ἰγνατίου. Τόμος Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου, Θεσσαλονίκη 1952, σ. 315-331.

3. Τὴ χρονολογία αὐτὴ, πὺν προκύπτει ἀπὸ τὴν ἀνάγνωση τῆς ἀφιερωτικῆς ἐπιγραφῆς ἀπὸ τοὺς Texier καὶ Pullan ὑποστηρίζουν οἱ: (1589) Ch. Texier-R. Porprieu et Pullan, Byzantine Architecture, London 1864, σ. 163, καὶ (1589) Marginos Kalligas, Die Hagia Sophia von Thessalonike Diss, Würzburg 1935, σ. 1 καὶ σημ. 3, (1585) Α. Βακαλόπουλος, Ἡ χρονολόγησις τοῦ κωδωνοστασίου τῆς Ἁγίας Σοφίας Θεσσαλονίκης, «Byzantium» 21(1951)337-339, (1585) Ο. Ταφραλί, ὁ.π., σ. 168. (1575) Diehl-Le Tourneau et Saladin, Les monuments chrétiens de Salonique, Paris 1918, σ. 117, Α. Kiel, Notes on the history of some turkish monuments in Thessaloniki, «Balkan Studies» 11(1970)142-145.

4. Τὴ χρονολογία 1525 δέχονται οἱ J. Kurth, «Athenische Mitteilungen» 22 (1897)463 (πρβλ. BZ 7,1898,651), F. Babinger, Ein Friebrief Mehmeds II des Eroberers für das Kloster Hagia Sophia zu Saloniki eigentum der Sultanin Mara (1459), BZ 44 (1951)19-20, Γ. Ι. Θεοχαρίδου, Ἡ ναὸς κ.λ., ὁ.π., σ. 58, R. Janin, Les églises κ.λ., ὁ.π., σ. 425. Ἡ Παπαγεωργίου θεωρεῖ σὺν ἔτος μετατροπῆς τὸ 930 τῆς Ἐγίρας, δηλ. 1523 μ.Χ., βλ. Π. Ν. Παπαγεωργίου, ὁ.π., σ. 58.

5. βλ. Γ. Ι. Θεοχαρίδου, Ἡ ναὸς κ.λ., σ. 58-61.

6. Τὸ γεγονός αὐτὸ μελέτησε καὶ ἀπέδειξε ὁ Α. Βακαλόπουλος, Ἡ ναὸς

λιά μητρόπολη ή Eski Metropoli που της απέδιδαν οι Έλληνες και οι Τούρκοι κάτοικοι της Θεσσαλονίκης ως τις αρχές του περασμένου αιώνα¹.

Τό 1590 και ή Rotonda μετατράπηκε σέ τζαμί από τό δερβίση Χορτατζή Σουλειμάν εφένδη². Καί είναι κανείς πιό κοντά στην αλήθεια άν πεί πώς μόνο ύστερ' από αυτή τήν ήμερομηνία ή έδρα τής μητρόπολης μεταφέρθηκε στην παραθαλάσσια εκκλησία του 'Αγίου Δημητρίου³. Πάντως, ή παλιότερη, μέχρι στιγμής, γραπτή μαρτυρία που άναφέρει ότι μητρόπολη τής Θεσσαλονίκης ήταν ή εκκλησία αυτή άνάγεται στο 1679 και βρίσκεται στην περιγραφή τής πόλης από τόν περιηγητή De la Croix, γραμματέα τής γαλλικής πρεσβείας στην Κωνσταντινούπολη⁴.

'Από τότε και ως τό 1890 τόν 'Αγιο Δημήτριο συναντούμε ως μητροπολιτική εκκλησία σέ περιηγητικά κείμενα και σέ ιστορικές μελέτες. Έδω πρέπει νά τονιστεί ότι ή γνωστή παλαιοχριστιανική βασιλική του 'Αγίου Δημητρίου έγινε τζαμί τό 1491 επί Βαγιαζίτ Β'⁵ και μόνο μετά τήν άπελευθέρωση τής Θεσσαλονίκης τό 1912 άποδόθηκε στους χριστιανούς. Καί έπειδή στη Θεσσαλονίκη δέν ύπήρχε άλλη εκκλησία άφιερωμένη στον ίδιο 'Αγιο, είναι φανερό ότι όλες οι μαρτυρίες άναφέρονται στην παραθαλάσσια εκκλησία του 'Αγίου Δημητρίου.

τό 'Αγίου Γεωργίου (Rotonda) ως μητρόπολις Θεσσαλονίκης κατά τόν 16ον αιώνα, «Μακεδονικόν 'Ημερολόγιον» 19(1940)246-249. Καί του ίδιου, 'Υπήρξε επί Τουρκοκρατίας μητροπολιτικός ναός ό 'Αγιος Γεώργιος Θεσσαλονίκης και τότε; «Μακεδονικά» 4(1955-60) 547-549. Νεώτεροι ιστορικοί παραδέχονται αυτή τήν άποψη, βλ. Θ. Παζαρά, 'Η Rotonda του 'Αγίου Γεωργίου στη Θεσσαλονίκη, Θεσσαλονίκη 1974, σ. 3-4.

1. W. L e a k e, Travels in nothern Greece, London 1835, τ. 3, σ. 240 κ.έ.

2. Η Rotonda μετατράπηκε σέ τζαμί από τό δερβίση τό έτος 999 τής 'Εγίρας δηλ. τό 1590 μ.Χ. Ο δερβίσης τάφηκε άργότερα στον αδόλογο τής εκκλησίας και έκτοτε τό τζαμί έφερε τό δνομά του. Βλ. Γ. Ι. Θεοχαρίδου, δ.π., σ. 45, Ο. Ταφραλί, δ.π., σ. 160 και σημ. 2, C h. D i e h l - L e T o u r n e a u e t S a l a d i n, δ.π., σ. 19, και Κ. Δ. Μέρτζιου, Μνημεία μακεδονικής ιστορίας, Θεσσαλονίκη 1947, σ. 134, και σημ. 1.

3. Η γνώμη αυτή εκφράστηκε από τόν Κ. Α. Βακαλόπουλο, Περιγραφή τής Θεσσαλονίκης από τόν περιηγητή De la Croix στα 1679, «Μακεδονικά» 11(1971)277 και ό Χ α τ ζ ή 'Ι ω ά ν ν ο υ παλιότερα είχε εκφράσει τήν ίδια άποψη, βλ. 'Αστυγραφία τής Θεσσαλονίκης, ήτοι τοπογραφική περιγραφή τής Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1880, σ. 97.

4. Βλ. Κ. Α. Βακαλόπουλο, δ.π., σ. 272-281.

5. Παλιότερα οι ιστορικοί τοποθετούσαν τό γεγονός στα 1493. Βλ. Α. Ξυγγοπούλου, 'Η βασιλική του 'Αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1946, σ. 8-9 και, Γ. Α. Σωτηρίου, Συμπλήρωμα 'Αρχαιολογικού Δελτίου 1918, σ. 8. Καί του άούτο, 'Η βασιλική του 'Αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης, 'Αθήνα 1952, σ. 28. Σήμερα τοποθετείται στο έτος 1491. Βλ. Γ. Ι. Θεοχαρίδου, 'Η Μονή Προδρόμου Θεσσαλονίκης, «Μακεδονικά» 18(1978)3 και σημ. 1.

Ἔτσι ὁ περιηγητὴς Paul Lucas στὰ γράμματά του πρὸς τὸν πρόξενο τῆς Γαλλίας Arnaud τὸ 1706 βρίσκει τὴν ἐκκλησία ἀρκετὰ ωραία¹. Τὸν ἴδιο χαρακτηρισμὸ τῆς ἀποδίδει καὶ ὁ Κωνσταντῖνος Διοικητὴς, αὐλικὸς τοῦ ἡγεμόνα τῆς Βλαχίας Brancoveanu στὸ ἡμερολόγιο τῆς ἐκστρατείας τοῦ μεγάλου βεζίρη Ἀλῆ πασᾶ ἐναντίον τῶν Βενετῶν τὸ 1715². Πληρέστερη περιγραφή μᾶς ἄφησε ὁ Γάλλος ἱεραπόστολος Jean-Baptiste Souciet πού πέρασε ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη στὰ 1734³. Ὁ Γάλλος ἀβάς Belley στὸ ὑπόμνημά του πού διαβάστηκε στὴν Ἀκαδημία τῶν Ἐπιγραφῶν στὸ Παρίσι, τὸ 1772⁴, μᾶς πληροφορεῖ πὼς ἡ μητρόπολις τῆς Θεσσαλονίκης ἦταν ἀφιερωμένη στὴν Παναγία, σωστὰ ὅμως θὰ δεიχθεῖ παρακάτω καὶ ὄχι παράδοξα, ὅπως νόμιζε ὁ Π. Παπαγεωργίου. Σύμφωνα με μαρτυρία τοῦ Ρώσου περιηγητῆ Βίκτορα Γρηγορίεβιτς, ἡ ἐκκλησία τὸ 1847 τιμόταν στὸ ὄνομα τοῦ Ἁγίου Δημητρίου καὶ τοῦ Ἁγίου Γρηγορίου Παλαμᾶ⁵.

Μιὰ πρώτη προσπάθεια γιὰ τὴ μελέτη τῆς ἐκκλησίας ἐγινε ἀπὸ τὸν Μ. Χατζῆ Ἰωάννου στὴν «Ἀστυγραφία τῆς Θεσσαλονίκης» τὸ 1880⁶, ἐνῶ ὁ Π. Παπαγεωργίου, πού τὴν ἐπισκέφτηκε πρὶν ἀπὸ τὴν πυρκαϊὰ ἔγραψε μιὰ ἐκτενέστερη μελέτη γιὰ τὸ μνημεῖο καὶ τὴν ἱστορία του⁷.

Μετὰ τὴν καταστροφή τῆς τὸ 1890, οἱ Ἕλληνες ὑποχρεώθηκαν ν' ἀναζητήσουν καινούργια στέγη γιὰ τὴν ἔδρα τῆς μητρόπολῆς τους. Προσωρινὰ τὴ μετέφεραν στὸν Ἅγιο Νικόλαο τὸν Τρανό⁸, κοντὰ στὴν πλατεία Δικαστηρίων. Ὁμως ἡ θέση τῆς εἶχε πιά καθιερωθεῖ, καὶ ἔτσι μετὰ τὴν ἀποπεράτωσή του, τὸ 1914, ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Γρηγορίου Παλαμᾶ ἐγινε ἡ μητρόπολις τῆς Θεσσαλονίκης.

3. Παράλληλα μετὸ πρόβλημα τοῦ καθορισμοῦ τῆς χρονολογίας κατὰ

1. Τὴν περιγραφή τοῦ P. Lucas ἀναφέρει ὁ Ἀ. Βακαλόπουλος, Ἱστορία τῆς Θεσσαλονίκης 315 π.Χ.-1912, Θεσσαλονίκη 1947, σ. 137.

2. Βλ. Κ. Α. Βακαλόπουλου, Ἡ Μακεδονία στὰ 1715, «Μακεδονικά» 11(1971) 260-271.

3. Ἡ ἐκθεση τοῦ Souciet δημοσιεύτηκε στὸ τετράτομο ἔργο τοῦ M. A i m é - M a r t i n, Lettres édifiantes et curieuses concernant l'Asie, l'Afrique et l'Amérique avec quelques relations nouvelles des missions et des notes géographiques et historiques, Paris 1838, σ. 70-80 καὶ μελετήθηκε ἀπὸ τὴν Α. Ξανθοπούλου-Κυριακοῦ, Περιγραφή τῆς Θεσσαλονίκης στὰ 1734 ἀπὸ τὸν Père Jean-Baptiste Souciet, «Μακεδονικά» 8(1968)185-205.

4. Κ. Δ. Μέρτζιου, ὁ.π., σ. 204-209.

5. В и к т о р Г р и г о р о в и ч, Очерк за пътешествие по европейска Турция, София 1978, σ. 88-89.

6. Μ. Χατζῆ Ἰωάννου, ὁ.π., σ. 96-97.

7. Π. Ν. Παπαγεωργίου, ὁ.π., σ. 56-62.

8. Στὴ θέση τοῦ σημερινοῦ φτωχικοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Νικολάου ὑπῆρχε ἄλλος μευαλύτερος, ὁ ὁποῖος κήκε στὴν πυρκαϊὰ τοῦ 1917, ΔΧΑΕ 5(1902)35.

τήν όποία καθιερώθηκε ή παραθαλάσσια έκκλησία τοῦ Ἁγίου Δημητρίου ὡς μητρόπολη τῆς Θεσσαλονίκης προκύπτει καί τὸ σχετικό μέ τή χρονολόγηση τῆς ἀνοικοδόμησής της.

Ὁ Π. Παπαγεωργίου πίστευε ὅτι ἡ έκκλησία πού καταστράφηκε τὸ 1890 εἶχε κτιστεῖ στό τέλος τοῦ 17ου αἰώνα στή θέση κάποιας παλιότερης¹. Στήν ἄποψη αὐτή εἶχε ὀδηγηθεῖ ἀπό τή χρονολογία 1699, Αὐγούστου 9, πού ὑπῆρχε σέ τοῖχο τῆς έκκλησίας. Πιὸ ἐπιφυλακτικός ὁ Μ. Χατζῆ Ἰωάννου στήν «Ἀστυγραφία» ἀναρωτιόταν ἂν ἡ ἐπιγραφή αὐτή φανέρωνε μετακόμιση τῆς ἔδρας τῆς μητρόπολης στήν έκκλησία, οἰκοδόμηση, ἢ ἀπλῆ ἀνακαίνισή της². Νεώτερες ἔρευνες ἔφεραν σὸ φῶς ἓνα φερμάνι τοῦ ἱεροδικείου Θεσσαλονίκης, γραμμένο στήν Ἀδριανούπολη στὰ τέλη τοῦ μηνὸς Ζιλ Χετζέ 1110, δηλ. στίς 29 Ἰουνίου 1699, σύμφωνα μέ τὸ ὅποιο δινόταν στοὺς χριστιανοὺς ἄδεια ἐπισκευῆς τῆς έκκλησίας³. Ἔτσι ἀποδείχτηκε ὅτι ὁ Ἅγιος Δημήτριος δὲν κτίστηκε, ἀλλὰ ἐπισκευάστηκε μόνο τὸ καλοκαίρι αὐτῆς τῆς χρονιάς.

Ἀξιοποιώντας τίς πληροφορίες πού μᾶς παρέχει τὸ φερμάνι ὁ Γ. Θεοχαρίδης ἐξέφρασε τὴν ἄποψη ὅτι ἡ έκκλησία οἰκοδομήθηκε τὸ 1525 στή θέση προγενέστερης, ἢ ὅποια καταστράφηκε στήν πυρκαϊὰ τοῦ 1510, μέ σκοπὸ ν' ἀντικαταστήσει τὴν παλιὰ μητρόπολη (τὴν Ἁγία Σοφία), πού ἐκείνη τὴν ἐποχὴ εἶχε μετατραπεῖ σὲ τζαμί⁴. Ἔτσι συμφώνησε καί μέ τὴν προφορικὴ παράδοση στὰ περισσότερα σημεῖα της.

Ὑπάρχουν ὅμως τρία στοιχεῖα πού φαίνεται ὅτι ἀναιροῦν τὴν παραπάνω ἄποψη. Τὸ πρῶτο εἶναι τὸ γεγονός, ὅτι, ὅπως ἔχει ἀναφερθεῖ καί παραπάνω, ἡ Rotonda ἦταν μητρόπολη τῆς Θεσσαλονίκης κατὰ τὸν 16ο αἰώνα καί ὡς τὴν κατάσχεσή της ἀπὸ τοὺς Τούρκους τὸ 1590.

Τὸ δεύτερο εἶναι μιὰ πληροφορία πού μᾶς δίνει ἡ παρακάτω φράση τοῦ φερμανιοῦ ἢ ὅποια, μᾶλλον, δὲν ἔχει ἐρμηνευτεῖ σωστά: «... ἡ στέγη καί οἱ τοῖχοι τῆς ἀπὸ αὐτοκρατορικῆς ἔτι κατακτήσεως εἰς χεῖρας τῶν ραγιάδων καταλειφθεῖσας ἀρχαίας έκκλησίας τῶν...». Ὁ Γ. Θεοχαρίδης ὑποστηρίζει πῶς ἀπὸ αὐτὴν ὀδηγούμετε σὸ συμπέρασμα ὅτι τὸ 1430 (τὸ ἔτος κατάληψης τῆς Θεσσαλονίκης ἀπὸ τοὺς Τούρκους) ὑπῆρχε κάποια έκκλησία στήν ἴδια θέση, ἢ ὅποια ὅμως δὲν ἦταν αὐτὴ πού κάηκε τὸ 1890. Γιατί, ἐπεξηγεῖ, δὲν εἶναι δυνατὸν ὁ βυζαντινὸς ναὸς τοῦ 1430 νὰ εἶναι ὁ ἴδιος μέ

1. Π. Ν. Παπαγεωργίου, ὀ.π., σ. 58.

2. Μ. Χατζῆ Ἰωάννου, ὀ.π., σ. 97.

3. Τὸ πλήρες κείμενο δημοσιεύτηκε ἀπὸ τὸν Ι. Βασδραβέλλη, Ἱστορικά ἀρχεῖα Μακεδονίας. Α' Ἀρχεῖον Θεσσαλονίκης 1695-1912, Θεσσαλονίκη 1952, τ. 1, σ. 36-37.

4. Βλ. Γ. Ι. Θεοχαρίδου, ὀ.π., σ. 58-62, ὅπου καί πιὸ ἀναλυτικὰ ἡ θέση τοῦ συγγραφέα.

τῆ χαμηλῆ καὶ ταπεινῆ βασιλικῆ ποῦ μᾶς περιγράφει ὁ Παπαγεωργίου καὶ τὴν ὁποία ὁ Χατζῆ Ἰωάννου θεωροῦσε νεώτερο κτίσμα¹. Ὡστόσο τὸ φερμάνι χαρακτηρίζει τὴν ἐκκλησία ἀρχαία καὶ μᾶς πληροφορεῖ ὅτι παραχωρήθηκε ἀπὸ τοὺς Τούρκους στοὺς χριστιανοὺς κατὰ τὴν ἄλωση τῆς Θεσσαλονίκης. Φαίνεται, λοιπόν, ξεκάθαρα, ὅτι ἡ ὑπάρχουσα τὸ 1669 ἐκκλησία εἶχε κτιστεῖ πρὶν ἀπὸ τὸ 1430.

Σ' αὐτὸ τὸ τελευταῖο συνηγορεῖ καὶ ἓνα καινούργιο στοιχεῖο ποῦ ἀνακάλυψε ὁ Κ. Βακαλόπουλος. Πρόκειται γιὰ τὴν περιγραφή τῆς Θεσσαλονίκης ἀπὸ τὸν περιηγητὴ De la Croix τὸ 1679. Ἐναφερόμενος στὴ μητρόπολη ὁ Γάλλος γραμματέας λέγει πὼς «... ὁ Ἅγιος Δημήτριος εἶναι ἡ μητρόπολη ποῦ ἔκτισε ὁ αὐτοκράτορας Ἄδρόνικος καὶ τὴν ἀφιέρωσε στὴν Παρθένο. Ἀλλὰ ἐπειδὴ ὁ Μουράτ Α' κατέλαβε τὴν παλιά μητρόπολη γιὰ νὰ τὴν μετατρέψῃ σὲ τζαμί, οἱ Ἕλληνες πῆραν τὴν ἐκκλησία τῆς Παρθένου, τὴν ὁποῖαν ἀφιέρωσαν στὸν Ἅγιο Δημήτριο καὶ αὐτὴν ἔκαμαν μητρόπολή τους...»².

Ἄν καὶ οἱ πληροφορίες τοῦ De la Croix δὲν ἀποδεικνύονται ὅλες ἀκριβεῖς³, μποροῦμε νὰ δεχτοῦμε τὶς σχετικὲς μὲ τὴ χρονολόγηση τῆς ἐκκλησίας, γιατί διασταυρῶνεται μὲ τὶς ἀντίστοιχες τοῦ φερμανιοῦ.

Ἀπὸ τὰ παραπάνω, λοιπόν, γίνεται φανερό ὅτι ἡ ἐκκλησία ποῦ ἐπισκευάστηκε στὰ 1669 εἶναι τὸ ἴδιο μνημεῖο μ' αὐτὸ ποῦ μνημονεῦεται στὶς πηγὲς ὅτι ὑπῆρχε κατὰ τὴν ἄλωση.

Πότε ὁμως κτίστηκε; Στὸ σημεῖο αὐτὸ ἡ ἱστορία τῆς εἶναι ἀρκετὰ προβληματικῆ. Κατὰ τὸν De la Croix οἰκοδομήθηκε ἀπὸ κάποιον αὐτοκράτορα Ἄνδρόνικο. Αὐτός, σύμφωνα μὲ τὴ γνώμη τοῦ Κ. Βακαλόπουλου⁴, μπορεῖ νὰ εἶναι ὁ Ἄνδρόνικος Β' Παλαιολόγος (1282-1328), ὁ ὁποῖος ἐνδιαφέρθηκε γιὰ τὰ ἐκκλησιαστικὰ ζητήματα. Ὑπάρχουν πολλὲς πιθανότητες ἡ χρονολόγηση αὐτῆ νὰ εἶναι σωστὴ, γιατί στὰ τέλη τοῦ 13ου καὶ τὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 14ου αἰῶνα ἡ Θεσσαλονίκη ἄκμαζε πνευματικὰ καὶ καλλιτεχνικά⁵, τόσο ποῦ ἡ ἐποχὴ αὐτῆ νὰ θεωρεῖται ὁ «χρυσοῦς αἰῶνας» τῆς πόλης.

1. Γ. Ι. Θεοχαρίδου, ὁ.π., σ. 60.

2. Βλ. Κ. Α. Βακαλοπούλου, ὁ.π., σ. 276-277.

3. Ἡ Θεσσαλονίκη καταλήφθηκε ἀπὸ τὸ σουλτάνο Μουράτ Χάν Β' τὸ 1430, ὁ ὁποῖος μετέτρεψε σὲ τζαμί τὴν Ἀχειροποίητο (δὲν ἦταν μητρόπολη τότε) καὶ τὴ μονὴ τοῦ Τιμίου Προδρόμου, βλ. Γ. Ι. Θεοχαρίδου, Ἡ μονὴ κ.λ., ὁ.π., σ. 1-3. Πρβλ. Α. Ε. Βακαλοπούλου, Zur Geschichte der Acheiropoietos und H. Paraskevikirche in Saloniki nach der Eroberung der Stadt durch die Türken im Jahre 1430, BZ 37(1937)372-375.

4. Κ. Α. Βακαλοπούλου, ὁ.π., σ. 270.

5. Τὴν ἐποχὴ αὐτὴ θεωρεῖται ὅτι κτίστηκαν οἱ ναοὶ τῶν δώδεκα Ἀποστόλων, τῆς Ἀγίας Αἰκατερίνης, τοῦ Προφήτη Ἡλία καὶ τοῦ Ἁγίου Παντελεήμονα, ἐνῶ ζωγραφίστηκαν οἱ τοιχογραφίες τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἁγίου Νικολάου Ὁρφανοῦ, βλ. Χ. Μαυρο-

Φαίνεται ότι, αρχικά, η εκκλησία ήταν αφιερωμένη στην Παναγία και ότι, μόνο αργότερα, τιμήθηκε και στο όνομα του Ἁγίου Δημητρίου¹. Ἡ πληροφορία τοῦ De la Croix συμπίπτει με τοῦ Γάλλου ἀββᾶ Belley στά 1772², ὁ ὁποῖος λέγει «... ἡ μητροπολιτική εκκλησία εἶναι αφιερωμένη εἰς τὴν Ἁγίαν Παρθένον, τὴν ὀνομαζομένην Παναγίαν...».

Μποροῦμε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι τὰ γεγονότα συνέβησαν κάπως ἔτσι: Ὁταν ἡ παλαιοχριστιανική βασιλική τοῦ Ἁγίου Δημητρίου μετατράπηκε σὲ τζαμί (1491) οἱ χριστιανοὶ μετέφεραν τὴ λατρεία τοῦ Ἁγίου στὴν εκκλησία τῆς μελέτης μας, ἡ ὁποία μέχρι τότε τιμόταν στὸ ὄνομα τῆς Παναγίας. Ἡ εἰδικὴ αὐτὴ προτίμηση δικαιολογεῖται ἀπὸ τὴ στενὴ σύνδεση τῶν δύο λατρειῶν στὴ Θεσσαλονίκη. Ἡ Μητέρα τοῦ Χριστοῦ καὶ ὁ μεγαλομάρτυρας θεωροῦνταν προστάτες τῆς πόλης καὶ πολλὰ φορὲς συνορτάζονταν³. Ἀπὸ τότε ἡ εκκλησία ἔφερε καὶ τὰ δύο ὀνόματα, σιγὰ σιγὰ ὁμως ἐπεκράτησε αὐτὸ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου μετὰ τὸ ὁποῖο καὶ ἔγινε γνωστὴ τελικὰ.

4. Γιὰ νὰ γνωρίσουμε τώρα τὴ μορφή ποὺ εἶχε ἡ εκκλησία κατὰ τὴν ἀνοικοδόμησή της, εἶναι ἀπαραίτητο νὰ ἐξετάσουμε ἂν ἔγιναν ἀλλαγές καὶ ποιὲς κατὰ τὴν ἐπισκευή τοῦ 1699. Ἀποκλειστικὴ πηγὴ εἶναι τὸ φερμάνι τοῦ ἱεροδικείου Θεσσαλονίκης ποὺ ἀναφέρθηκε παραπάνω⁴.

Αὐτὸ μᾶς περιγράφει τὴν πολὺ ἄσχημη κατάσταση τοῦ κτίσματος στὰ τέλη τοῦ 17ου αἰῶνα «... ἡ στέγη καὶ οἱ τοῖχοι τῆς... εκκλησίας διὰ τῆς παρελεύσεως τοῦ χρόνου (καὶ ὄχι ἀπὸ ἄλλη αἰτία ὅπως εἶχε ὑποστηριχτεῖ παλιότερα) ἤρχισαν νὰ καταστρέφονται καὶ νὰ καταρρέουν...». Γι' αὐτὸ ἔγινε καὶ ἀπὸ τὸ ἱεροδικεῖο αὐτοψία κατὰ τὴν ὁποία διαπιστώθηκε ὅτι «... πράγματι ἡ στέγη καὶ οἱ τοῖχοι αὐτῆς εἶναι ἐτοιμόρροποι καὶ χρήζουν ἐπισκευῆς...». Ἔτσι δόθηκε ἄδεια ἐπισκευῆς «... εἰς βαθμὸν ἐπιτροπόμενον ὑπὸ τοῦ ἱεροῦ δικαίου χωρὶς νὰ μεταβληθῇ ὁ παλαιὸς ρυθμὸς» νὰ

π ο ὄ λ ο υ - Τ σ ι ο ὄ μ η ν, Ὁ Ἅγιος Νικόλαος ὁ Ὀρφανός, Θεσσαλονίκη 1970, σ. 7-10 καὶ Ν. Νικονάνοβ, Οἱ Ἅγιοι Ἀπόστολοι Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1972, σ. 11-15, καὶ Μνημεῖα τῆς Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1970, σ. 47-58.

1. Ὁ Χατζῆ Ἰωάννου πρὶν ἀπὸ ἓνα αἰῶνα ἐξέφρασε τὴν ἴδια γνώμη, βλ. Μ. Χ α τ ζ ἦ Ἰ ω ἄ ν ν ο υ, ὅ.π., σ. 277.

2. Κ. Δ. Μέρτζιοβ, ὅ.π., σ. 207-208.

3. Σήμερα εἶναι ἀπόλυτα βέβαιο ὅτι στὴν Ἀχειροποιήτο τελοῦνταν λατρεία καὶ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, βλ. Α. Ξυγγούλοβ, Αἱ περὶ τοῦ ναοῦ τῆς Ἀχειροποιήτου εἰδήσεις τοῦ Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου. Τόμος Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου, Θεσσαλονίκη 1952, σ. 20-25. Ἐπίσης γιὰ τὴ λατρεία τοῦ Ἁγίου Δημητρίου καὶ τῆς Παναγίας στὴ Θεσσαλονίκη, βλ. Ἀδ. Ἀδαμαντίοβ, Ἡ βυζαντινὴ Θεσσαλονίκη, Ἀθῆνα 1914, σ. 120-121, καὶ Ο. Ταφραλί, ὅ.π., σ. 161-162.

4. Ι. Βασδραβέλλη, ὅ.π., σ. 36-37.

μὴ γίνῃ εὐρυνσις καὶ ὕψωσις αὐτῆς, ἀλλὰ νὰ προσέξῃτε, ἵνα μὴ μὲ τὴν πρόφασιν τῆς ἐπισκευῆς παραβιασθῇ ὁ ἀρχαῖος αὐτῆς ρυθμός...».

Ἄπο νεώτερες περιγραφές γνωρίζουμε ὅτι ὁ Ἅγιος Δημήτριος ἦταν τρίκλιτη βασιλική. Καὶ ἐπειδὴ, σύμφωνα μὲ τὸ νόμο κατὰ τὴν ἐπισκευὴ τοῦ 1699 ὁ τύπος τοῦ μνημείου δὲν εἶχε ἀλλοιωθεῖ, ὀδηγοῦμαστε στὸ συμπέρασμα ὅτι καὶ ἡ ἀρχικὴ ἐκκλησία ἦταν τρίκλιτη βασιλική. Δὲν μᾶς εἶναι ὁμως γνωστὸ μέχρι ποιοῦ ἀκριβῶς σημείου ἔφτασε ἡ ἔκτασι τῶν ἐπισκευῶν τῆς ἀρχικῆς βασιλικῆς, ποιά τμήματά της ἀντικαταστάθηκαν καὶ οἰκοδομήθηκαν ἀπὸ τὴν ἀρχὴ καὶ ποιά μόνο ἐπισκευάστηκαν. Τὸ πιθανότερο εἶναι ὅτι ἀνοικοδομήθηκαν οἱ τοῖχοι καὶ ἡ στέγη πού, ἐξἄλλου, ἦταν ἐτοιμόρροποι.

Οἱ ἐργασίες πρέπει νὰ ἔγιναν μὲ μεγάλη βιασύνῃ — φαίνεται ὅτι ἕνα σημαντικό μέρος τοὺς τέλειωσε μέσα σὲ χρονικὸ διάστημα μόλις σαράντα ἡμερῶν (29 Ἰουνίου - 9 Αὐγούστου). Αὐτὸ μπορεῖ νὰ ἐξηγηθεῖ ἂν λάβουμε ὑπόψη μας τοὺς αὐστηροὺς νόμους γιὰ τὴν ἐπισκευὴ καὶ τὴν οἰκοδόμησι τῶν ἐκκλησιῶν ποὺ ἴσχυαν στὴν περίοδο τῆς τουρκοκρατίας¹. Καὶ ἴσως σ' αὐτὸ τὸ τελευταῖο, καθὼς καὶ στὴν κακὴ οἰκονομικὴ κατάστασι τῶν χριστιανῶν² καὶ στὴν οἰκονομικὴ δυσπραγία τῆς μητρόπολης Θεσσαλονίκης³ νὰ ὀφείλεται τὸ μικρὸ ὕψος καὶ ἡ πρόχειρη κατασκευὴ μὲ εὐτελῆ ὑλικά τῆς ἐκκλησίας ποὺ κάηκε τὸ 1890. Τὰ δὲ ἀρχιτεκτονικὰ κοσμήματα, ποὺ ὅπως ἀναφέρει ὁ Παπαγεωργίου, ἦταν ἐνσωματωμένα στοὺς τοίχους⁴, πιθανὸν νὰ προέρχονταν ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ βασιλική, πιθανὸν ὁμως νὰ συγκεν-

1. Ἡ διαδικασία γιὰ τὴν ἐκδόσι ἀδειας ἐπισκευῆς ἢ οἰκοδόμησις ἐκκλησίας ἦταν ἐξαιρετικὰ περίπλοκη. Ἐκτὸς αὐτοῦ, σὲ πολλὰς περιπτώσεις οἱ Τούρκοι ὑποχρέωναν τοὺς χριστιανοὺς νὰ τελειώσουν τὶς σχετικὰς ἐργασίες σὲ πολὺ μικρὸ χρονικὸ διάστημα. Ὑπάρχει παράδειγμα ἐκκλησίας ποὺ κτίστηκε ἐξ ὀλοκλήρου σὲ 40 ἡμέρες. Βλ. A. O r l a n d o s, L'architecture religieuse en Grèce pendant la domination turque, «L' Hellenisme Contemporain», 1953, σ. 180. Ἐνα ἄλλο παράδειγμα, ποὺ μᾶς ἀναφέρει ὁ Souciet εἶναι ἡ ἐκκλησία τῆς Bienheureuse Vierge (πιθανὸν ἡ Μεγάλῃ Παναγίᾳ), ἡ ὁποία κτίστηκε τὴν ἴδια ἐποχὴ σὲ ἐλάχιστο χρονικὸ διάστημα μὲ τὴ συνδρομὴ ὄλων τῶν πιστῶν, βλ. M. A i m é - M a r t i n, ὁ.π., σ. 76.

2. Μετὰ τὴν κατάληψιν τῆς Θεσσαλονίκης, τὸ ἐμπόριο, μὴ ἀπὸ τὶς κύριες οἰκονομικὰς λειτουργίες τῆς πόλης, εἶχε πέσει σὲ μαρασμό. Αὐτὸ σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν αὐστηρὴ φορολογία, εἶχε σὰν ἀποτέλεσμα τὴν πτώχευσιν τῶν Ἑλλήνων τῆς Θεσσαλονίκης. Μόνον μετὰ τὶς ἀρχὰς τοῦ 18ου αἰῶνα, ὁπότε ἄρχισε νὰ ἀκμάζει τὸ ἐμπόριο, καλυτέρευε ἡ οἰκονομικὴ τους κατάστασι. Βλ. A. Β α κ α λ ο π ο ὕ λ ο υ, Ἱστορία τῆς Μακεδονίας, 1354-1833, Θεσσαλονίκη 1969, σ. 269-284. Καὶ K. Μ ο σ κ ῶ φ, Θεσσαλονίκη 1700-1912, Τομὴ τῆς μεταπρατικῆς πόλης, Θεσσαλονίκη 1974, σ. 32-35.

3. Περισσότερες πληροφορίες γιὰ τὴν οἰκονομικὴ δυσπραγία τῆς ἐλληνικῆς κοινότητος καὶ τῆς μητρόπολης Θεσσαλονίκης μᾶς δίδει ὁ Γ. Σ τ ο ρ γ ι ὄ γ λ ο υ, Ἡ ἐν Θεσσαλονικίᾳ πατριαρχικὴ μονὴ τῶν Βλατάδων, Θεσσαλονίκη 1971, σ. 220-222.

4. Π. Ν. Π α π α γ ε ω ρ γ ί ο υ, ὁ.π., σ. 58.

τρόθηκαν και από άλλα μέρη της πόλης με σκοπό να επισπεύσουν και να διευκολύνουν τις εργασίες.

Μπορούμε να υποθέσουμε ακόμη ότι ο ναός είχε φωταγωγό, ό οποίος κατά την επίσκεψη καταργήθηκε και αντικαταστάθηκε από ένιαία στέγη που κάλυπτε και τα τρία κλίτη. Υπάρχουν πολλά παραδείγματα εκκλησιών στις οποίες αντικαταστάθηκαν ό τρούλος, ό θόλος ή ό φωταγωγός με ξύλινη στέγη σε επίσκευή τους στην περίοδο της τουρκοκρατίας¹. Για τους παραπάνω ίσως λόγους ή παραθαλάσσια εκκλησία του Άγιου Δημητρίου πήρε τελικά μορφή νεώτερου κτίσματος.

Τήν εποχή αυτή μητροπολίτης Θεσσαλονίκης ήταν ό δραστήριος και φιλόδοξος Ίγνάτιος από τή Λέσβο (1691-1723), ό όποιος συνέδεσε τό όνομά του με τή διευθέτηση πολλών εκκλησιαστικών ζητημάτων². Φαίνεται ότι αυτός φρόντισε για τήν επίσκευή της εκκλησίας, ένθ είναι σίγουρο ότι χρηματοδότησε ένα μέρος του έσωτερικού διάκοσμου που τελείωσε μερικά χρόνια άργότερα, τό 1705. Αυτό δείχνει ή έπιγραφή που ύπήρχε σ' ένα από τά καθίσματα του νάρθηκα «Σωτηρίω έτει αψε (1705) Σεπτεμβρίου ιβ' . Άνοικοδομήθηκαν τά παρόντα δι' έξόδου του παναγιωτάτου μητροπολίτου Θεσσαλονίκης κυρίου Ίγνατίου. Έκ νήσου Λέσβου. Άλλαι μέν βουλαι άνθρόπων άλλα δε θεός κελεύει»³.

Στό χρονικό διάστημα που μεσολάβησε από τήν επίσκευή του 1699 ώς τήν πυρκαϊά του 1890 δέν αναφέρονται άλλες μεταβολές στην εκκλησία και στη μορφή της. Φαίνεται, δηλαδή, ότι με τή μορφή που απέκτησε κατά τήν επίσκευή του 1699 τή γνώρισε ό Π. Παπαγεωργίου και ό Μ. Χατζή Ίωάννου.

Άνακεφαλαιώνοντας τά παραπάνω δεχόμαστε ότι: Στη θέση όπου σήμερα βρίσκεται ό ναός του Άγιου Γρηγορίου Παλαμά είχε κτιστεί, πιθανώς στα τέλη του 13ου ή στις άρχές του 14ου αιώνα, τρίκλιτη βασιλική εκκλησία άφιερωμένη στην Παναγία. Η εκκλησία αυτή μετά τή μετατροπή της γνωστής παλαιοχριστιανικής βασιλικής του Άγιου Δημητρίου σε τζα-

1. Πρόχειρα αναφέρω τό παράδειγμα του ναού Άγιας Τριάδος Δίβρης, όπου ό τρούλος και ό θόλος της βόρειας κεραίας αντικαταστάθηκαν με ξύλινες στέγες μετά τήν κατάρρευσή τους, Χ. Μ π ο υ ρ α, 'Η εκκλησιαστική άρχιτεκτονική στην Έλλάδα μετά τήν άλωση (1453-1821), «Άρχιτεκτονικά θέματα» 3(1969)165.

2. Περισσότερες πληροφορίες για τήν προσωπικότητα του μητροπολίτη Ίγνατίου μάς δίνει ό Α. Λ έ τ σ α ς, 'Ιστορία της Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1963, τ. 2, σ. 147-149.

3. Η έπιγραφή διαβάστηκε από τόν τουρκομαθί και ιστοριοδίφη πρόξενο της Γερμανίας στη Θεσσαλονίκη J. B. Mordtmann και πρωτοδημοσιεύτηκε από τόν Μ υ σ τ α κ ί δ η, Διάφορα περί Θεσσαλονίκης σημειώματα, «Ό έν Κων/πόλει Έλληνικός Φιλολογικός Σύλλογος» 27(1899-1900)383. Έπίσης Μ. Χ α τ ζ ή Ί ω ά ν ν ο υ, ό.π., σ. 97.

μι (1491) τιμήθηκε καὶ στὸ ὄνομα τοῦ μεγαλομάρτυρα, ἐνῶ μετὰ τὴ μετατροπὴ καὶ τῆς Rotonda σὲ τζαμί (1590) καθιερώθηκε ὡς μητρόπολις τῆς Θεσσαλονίκης. Καὶ ἐπειδὴ στὰ τέλη τοῦ 17ου αἰῶνα εἶχε ἀρχίσει νὰ καταρρέει, ἔγιναν πρόχειρες καὶ βιαστικὲς ἐπισκευὲς σὲ μεγάλη ἔκταση, κατὰ τὶς ὁποῖες τὸ μνημεῖο πῆρε τὴ μορφή ποῦ μᾶς περιγράφουν οἱ ἱστορικοὶ τοῦ 19ου αἰῶνα.

Πρὶν ἀπὸ τὴν πυρκαϊὰ τοῦ 1890 ἡ ἐκκλησία, τρισυπόστατη, τιμόταν στὸ ὄνομα τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, τοῦ Ἁγίου Γρηγορίου Παλαμᾶ καὶ τῆς Ἁγίας Θεοδόρας¹.

5. Γιὰ τὴν περιγραφή τῆς μορφῆς ποῦ εἶχε ἡ ἐκκλησία πρὶν ἀπὸ τὴν πυρκαϊὰ τοῦ 1890, ἰδιαίτερα διαφωτιστικὸ εἶναι τὸ κείμενο τοῦ Π. Παπαγεωργίου². Μὲ τὴν περιγραφή του συμφωνεῖ στὰ περισσότερα σημεῖα καὶ ἡ ἀντίστοιχη τοῦ ἱεραποστόλου Jean-Baptiste Souciet ποῦ γράφτηκε ἐνάμισυ αἰῶνα νωρίτερα³. Ἀπὸ αὐτὲς προκύπτει πὼς ὁ παραθαλάσσιος Ἁγιος Δημήτριος ἦταν μιὰ τρίκλιτη ξυλόστεγη βασιλικὴ ποῦ εἶχε πολλὰ κοινὰ χαρακτηριστικὰ μὲ τὶς μεταβυζαντινὲς βασιλικὲς ποῦ κτίστηκαν στὴν Ἑλλάδα στὴν περίοδο τῆς τουρκοκρατίας καὶ οἱ ὁποῖες ἀποτελοῦσαν τὸν ἀντιπροσωπευτικὸ τύπο κτηρίου γιὰ τὶς μεγαλύτερες ἐκκλησίες τῆς ἐποχῆς⁴. Δὲν θὰ ἦταν λοιπὸν σφάλμα ἂν, γιὰ νὰ συμπληρώσουμε τὴν εἰκόνα τῆς ἐκκλησίας στὰ σημεῖα ἐκεῖνα ποῦ οἱ περιγραφὲς ἀφήνουν ἀδιευκρίνιστα, ἀνατρέχαμε στὸν τύπο αὐτὸ τῆς ἐκκλησίας καὶ ἔτσι προβαίναμε στὴν ἀναπαράστασή της.

Ἡ παλιὰ μητρόπολις τῆς Θεσσαλονίκης ἦταν μιὰ τρίκλιτη βασιλικὴ μὲ μεγάλες ἐσωτερικὲς διαστάσεις καὶ μικρὸ ὕψος⁵. Σύμφωνα μὲ τὸν Souciet⁶ καὶ τὸν Χατζῆ Ἰωάννου⁷ τὸ ἐσωτερικὸ, ὅπως συνήθως, ἀποτελοῦνταν ἀπὸ τὸ νάρθηκα, τὸν κυρίως ναὸ καὶ τὸ ἱερὸ βῆμα, ἐνῶ σύμφωνα μὲ τὸν Πα-

1. Μ. Χατζῆ Ἰωάννου, ὅ.π., σ. 96.

2. Π. Ν. Παπαγεωργίου, Θεσσαλονίκης ἱστορικὰ καὶ ἀρχαιολογικὰ «Μακεδονικὸν Ἡμερολόγιον Παμμακεδονικοῦ Συλλόγου» 5(1912)56-63.

3. Μ. Aimé-Martin, ὅ.π., σ. 75-76.

4. Α. Χατζῆ δάκης, Ἀρχιτεκτονικὴ, Ἱστορία τοῦ Ἑλληνισμοῦ, τ. 11ος (Ἡ ἐλληνοκρατία ὑπὸ ξένη κυριαρχία, περίοδος, 1609-1821, σ. 266-269, A. Orlandos, Ein Spätbyzantinischer Hallenkirchen Typus Nordgriechenlands, JÖB 21(1972)209-223, τοῦ Ἰδίου, L'architecture religieuse..., ὅ.π., σ. 179-186, καὶ Χ. Μπούρα, ὅ.π., σ. 664-672.

5. «... μακρὸς μὲν καὶ εὐρύς, χαμηλὸς δὲ καὶ ταπεινός...» (Π. Ν. Παπαγεωργίου, ὅ.π., σ. 58), «... c'est un grand vaisseau...» (Μ. Aimé-Martin, ὅ.π., σ. 75).

6. «... partagé en une nef, deux ailes, et le sanctuaire, sans parler du vestibule...» (Μ. Aimé-Martin, ὅ.π., σ. 75).

7. Μ. Χατζῆ Ἰωάννου, ὅ.π., σ. 97.

παγεωργίου υπήρχε και εξωνάρθηκας¹. Με το ζήτημα όμως αυτό θα ασχοληθούμε παρακάτω.

Ο κυρίως ναός χωριζόταν με δύο σειρές από ξυλίνους κίονες² σε τρία άνισα κλίτη, από τα οποία το μεσαίο ήταν το πλατύτερο³. Το τέμπλο ψηλό, ξυλόγλυπτο παραπέτασμα⁴, χώριζε το ιερό από τον κυρίως ναό σ' όλο το πλάτος της εκκλησίας. Όπως φαίνεται, ο ναός είχε τριμερές ιερό αποτελούμενο από την πρόθεση, το κυρίως ιερό και το διακονικό. Κάτω από την πρόθεση⁵ υπήρχε υπόγειος χώρος με θολωτή όροφή στον οποίο φυλάγονταν αρχαία χειρόγραφα⁶. Είναι δυνατό να υποθεθεί ότι η κρύπτη που πρόσφατα ανακαλύφθηκε κάτω από το ιερό του ναού του Άγιου Γρηγορίου Παλαμά⁷ αποτελεί ανάμνηση του χώρου αυτού ή ακόμη ότι τμήμα της παλιάς αυτής θολωτής κατασκευής ενσωματώθηκε στην κρύπτη κατά την άνοικοδόμηση του σημερινού μητροπολιτικού ναού. Η άποψη αυτή στηρίζεται σε μαρτυρία του Α. Βακαλοπούλου, ότι όρισμένα τμήματα της κρύπτης ανήκουν σε προγενέστερες οικοδομικές φάσεις από τα υπόλοιπα που είναι φανερό ότι κατασκευάστηκαν μετά το 1890.

Ο Souciet αναφέρει ότι πάνω από το ένα πλευρικό κλίτος υπήρχε γυναικωνίτης, τον οποίο περιγράφει σαν ένα είδος έσωτερικού εξώστη⁸. Ο Π. Παπαγεωργίου κάνει λόγο για βόρειο γυναικωνίτη, όπου υπήρχε εικόνα της Θεοτόκου⁹ χωρίς να διευκρινίζει αν υπήρχε και άλλος πάνω από το νότιο κλίτος ή το νάρθηκα. Μπορούμε να δεχτούμε πως υπήρχε και στις πλευ-

1. «... εν τῷ ἐξωνάρθηκι τοῦ ναοῦ ...» (Π. Ν. Παπαγεωργίου, δ.π., σ. 62).

2. «... ἐπὶ τῶν ξυλίνων κίωνων ἀνηρητμένα ...» (Π. Ν. Παπαγεωργίου, δ.π., σ. 58).

3. «... une nef, deux ailes...» (M. A i m é - M a r t i n, δ.π., σ. 75).

4. «... le sanctuaire est fermé par une haute cloison de bois sculpté ...» (M. A i m é - M a r t i n, δ.π., σ. 75).

5. «... ἐν τῇ βορείᾳ πτέρυγι τοῦ ἁγίου Βήματος...» (Π. Ν. Παπαγεωργίου, δ.π., σ. 61).

6. «... ἐν ὑπογείῳ θόλῳ...» βλ. αὐτόθι, σ. 61. Τὸ 1870 ὁ Πατριάρχης Ἰωακείμ Γ' μετέφερε τὰ χειρόγραφα στὴ βιβλιοθήκη τοῦ τότε γυμνασίου Θεσσαλονίκης.

7. Ἡ κρύπτη ἀνακαλύφθηκε κατὰ τὶς ἐργασίες ἐπισκευῆς τῶν ζημιῶν τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Γρηγορίου Παλαμά ἀπὸ τοὺς σεισμοὺς τὸ Μάρτιο τοῦ 1979, ἐφημερίς «Μακεδονία» 19939/28-3-1979.

8. «... Sur une des ailes est une galerie pour les femmes...» (M. A i m é - M a r t i n, δ.π., σ. 75). Στὰ γαλλικὰ ἡ λέξη galerie ὑποδηλώνει τὸ μακρόστενο χῶρο, τὸ διάδρομο ποὺ ἔνώνει τὰ διαμερίσματα ἑνὸς ἀνακτόρου ἢ ἑνὸς ξενοδοχείου κ.λ. καὶ χρησιμοποιοῦται γιὰ γιορτὲς καὶ δεξιώσεις. Ἀλλὰ ὑποδηλώνει καὶ τὸν ὑπερψωμένο ἐξώστη ἑνὸς θεάτρου. Πιστεύουμε ὅτι μὲ αὐτὴ τὴν τελευταία ἔννοια τὴ χρησιμοποιεῖ καὶ ὁ Souciet, βλ. Dictionnaire d'art et d'archéologie, Larouss-Paris, 1930, σ. 214.

9. «... ἐν τῇ βορείᾳ γυναικωνίτιδι...» (Π. Ν. Παπαγεωργίου, δ.π., σ. 59).

ρὲς αὐτές, γιατί πολὺ σπάνια συναντοῦμε τρίκλιτες βασιλικές με γυναικω-
νίτη πάνω ἀπὸ τὸ ἓνα μόνο κλίτος. Τουναντίον, ὁ γυναικωνίτης τῶν μετα-
βυζαντινῶν βασιλικῶν τῆς Θεσσαλονίκης διαμορφώνεται σὲ σχῆμα Π καὶ
ἐκτείνεται σὲ μεγάλῳ μῆκος τῶν πλευρικῶν κλιτῶν, χωρὶς νὰ καταλαμβάνει
ὄλο τὸ πλάτος τοῦ¹. Ἡ μορφή αὐτὴ (ποὺ δὲν ἀπαντᾶται στὶς βασιλικές τῆς
ὑπόλοιπης Μακεδονίας)² πιθανῶς ὀφείλεται στὴν ὑπαρξὴ τῶν παλαιοχρι-
στιανικῶν βασιλικῶν ποὺ χρησίμευαν σὰν πρότυπο.

Ἡ ὑπαρξὴ τοῦ νάρθηκα διαχωρίζει τὸν Ἅγιο Δημήτριο ἀπὸ τὶς ἄλλες
μεταβυζαντινὲς ἐκκλησίες τῆς Θεσσαλονίκης, γιατί σ' αὐτές ἢ εἰσόδος γί-
νεται κατευθείαν στὸν κυρίως ναὸ χωρὶς τὴν παρεμβολὴ νάρθηκα.

Ὁ Παπαγεωργίου μᾶς πληροφορεῖ ὅτι ἡ ἐκκλησία εἶχε ἐξωνάρθηκα,
χωρὶς ὅμως νὰ ἀναφέρει ἂν εἶχε ἢ ὄχι νάρθηκα. Δημιουργεῖται, ἔτσι, τὸ
πρόβλημα ἂν ὁ ἐξωνάρθηκας τοῦ Παπαγεωργίου εἶναι ὁ χῶρος τὸν ὁποῖο
ὁ Souciet καὶ ὁ Χατζῆ Ἰωάννου ὀνομάζουν νάρθηκα. Πιθανότατα ὄχι, γιατί
ὁ γνωστὸς φιλόλογος φαίνεται νὰ ξέρει τὴ διαφορὰ τῶν δύο ὄρων. Σὲ κεί-
μενό του, ποὺ ἀναφέρεται στὸ μικρὸ ναὸ τοῦ Ἁγίου Νικολάου, ὁ ὁποῖος
ὑπῆρχε στὴ θέση τῶν σημερινῶν γραφείων τῆς μητρόπολης, μιλάει γιὰ ἐ-
σωνάρθηκα³.

Δὲν γνωρίζουμε τὴ μορφή αὐτοῦ τοῦ ἐξωνάρθηκα. Ἴσως ὁ Παπαγεωρ-
γίου νὰ ἐννοεῖ κάποιον κλειστὸ χῶρο ποὺ ἔμπαζε στὸ νάρθηκα ὅπως συ-
νέβαινε σὲ πολλὲς βυζαντινὲς ἐκκλησίες. Στὴν περίπτωση αὐτὴ μπορούμε
νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ἡ ἀρχικὴ βασιλικὴ εἶχε ἐξωνάρθηκα ὁ ὁποῖος διατηρή-
θηκε κατὰ τὴν ἐπισκευὴ τοῦ 1699⁴. Ἴσως ὅμως καὶ νὰ ἐννοεῖ τὴν ἀνοιχτὴ
στοὰ (χαγιάτι) ποὺ περιέβαλλε τὶς μεταβυζαντινὲς ἐκκλησίες σὲ μιά, δύο
ἢ τρεῖς πλευρές τους καὶ ποὺ χρησίμευε γιὰ τὴν προστασία, ἀπὸ τὶς καιρι-
κὲς συνθήκες, τῶν πιστῶν ποὺ μαζεύονταν στὶς μεγάλες γιορτὲς καὶ στὸ πα-
νηγύρι τοῦ ναοῦ⁵.

1. Σὰν παράδειγμα ἀναφέρουμε τὸν Ἅγιο Ἀθανάσιο καὶ τὴν Ὑπαπαντῆ, βλ. Μ. Κ. α-
πὸ ὁ ὁ ρ η - Β α μ β ο ὁ κ ο υ, Ὁ Ἅγιος Ἀθανάσιος Θεσσαλονίκης. Ἐκκλησίες στὴν
Ἑλλάδα μετὰ τὴν Ἄλωση. Ἐκδοσις Ἐθνικοῦ Μετοβίου Πολυτεχνείου, Σπυδαστήριο
Ἱστορίας τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς, Ἀθήνα 1980, σ. 33-47.

2. Στὶς ἐκκλησίες τῶν νομῶν Πέλλης καὶ Φλωρίνης, τὶς ὁποῖες μελέτησε ὁ Ν. Μου-
τσόπουλος, ὁ γυναικωνίτης βρίσκεται συνήθως πάνω ἀπὸ τὸ νάρθηκα. Μόνο σπανιότερα
ὁ γυναικωνίτης προεξέχει λίγο, εἰσχωρεῖ στὰ πλάγια κλίτη καὶ δημιουργεῖ σὲ κάτωψη Π,
βλ. Ν. Μ ο υ τ σ ο π ο ὁ λ ο υ, Οἱ ἐκκλησίες τοῦ νομοῦ Πέλλης, Θεσσαλονίκη 1973,
σ. 85-86, τοῦ α ὕ τ ο ὦ, Ἐκκλησίες τοῦ νομοῦ Φλωρίνης, Θεσσαλονίκη 1964, σ. 74.

3. Π. Ν. Παπαγεωργίου, ὁ.π., σ. 70.

4. Σύμφωνα μὲ τὸ φερμάνι ἡ ἐπισκευὴ τῆς ἐκκλησίας ἐπιτράπηκε μὲ τὸν ὄρο νὰ μὴ γί-
νει παραβίαση τοῦ παλιοῦ ρυθμοῦ της, βλ. παραπάνω στὸ κείμενο σ. 183.

5. Ἀφετηρία τῆς στοᾶς ὑπῆρξε περισσότερο τὸ χαγιάτι καὶ λιγότερο τὸ βυζαντινὸ
«ἔμβολο», Μ. Χ α τ ζ η δ ἄ κ η, ὁ.π., σ. 268.

Στὸν ἐξωνάρθηκα βρίσκονταν «πολλοὶ καὶ πυκνοὶ» τάφοι ἀρχιερέων, ὅπως τοῦ μητροπολίτη Ἰγνατίου, οἱ ἐπιτύμβιες πλάκες τῶν ὁποίων ἔφεραν ἐπιγράμματα¹. Ὁ περιηγητὴς Paul Lucas (1706) ἀναφέρει τὸν τάφο τοῦ Εὐτυχοῦς², τοῦ γνωστοῦ αἰρεσιάρχου καὶ ἰδρυτῆ τοῦ μονοφυσιτισμοῦ, χωρὶς ὁμῶς νὰ προσδιορίζει τὴν ἀκριβῆ θέση του στὸ ναό. Τὴν ὑπαρξὴ τοῦ τάφου αὐτοῦ ἀμφισβητεῖ ὁ Μ. Χατζῆ Ἰωάννου ἀναρωτώμενος πῶς ἦταν δυνατόν ὁ ἡμιαρειανὸς Εὐτυχοῦς νὰ ταφεῖ σὲ ὀρθόδοξη ἐκκλησία³.

Ὁ Ἅγιος Δημήτριος εἶχε, τουλάχιστον, μία εἴσοδο ποὺ βρισκόταν στὴ νότια ὄψη καὶ πρὸς τὸ μέρος τῆς δυτικῆς⁴. Ὁ Π. Παπαγεωργίου ἀφήνει νὰ ἐννοηθεῖ πῶς εἶχε καὶ ἄλλη ἢ ἄλλες. Ὅπωςδήποτε πρέπει νὰ ὑπῆρχε μία στὴ δυτικὴ ὄψη, ὅπως ἄλλωστε εἶναι ὁ κανόνας γιὰ ὄλες τὶς ἐκκλησίες.

Τὸ ἐσωτερικὸ φωτιζόταν μὲ δώδεκα μικροῦ μεγέθους παράθυρα, ἔξι στὴ βόρεια ὄψη καὶ ἔξι στὴ νότια, τοποθετημένα ψηλά, πολὺ κοντὰ στὴν ἀπόληξη τῆς στέγης⁵. Τὸ φῶς ποὺ ἔδιναν ἦταν ἀμυδρὸ, πράγμα ποὺ εἶχε σάν ἀποτέλεσμα νὰ ἐπικρατεῖ «ἱερὸ σκότος» καὶ νὰ δημιουργεῖται περιβάλλον ὑποβλητικὸ καὶ γεμάτο μυστήριο μέσα στὴν ἐκκλησία· αὐτὸ ἦταν ἓνα ἀπὸ τὰ κύρια χαρακτηριστικὰ τῶν ναῶν τῆς τουρκοκρατίας⁶.

Οἱ τοῖχοι ἦταν κτισμένοι μὲ εὐτελῆ ὕλικά, οἰκοδομημένα μαζὶ μὲ διάφορα ἀρχιτεκτονικὰ κοσμήματα, τὰ ὁποῖα ἴσως νὰ προέρχονταν ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ βασιλική. Ξεκινώντας ἀπὸ τὴ μαρτυρία τοῦ Souciet ὅτι ἡ ὄροφὴ τοῦ ἐσωτερικοῦ χώρου ἦταν ἀπλή, ἐπίπεδη⁷, μπορούμε νὰ υποθέσουμε ὅτι ἡ στέγη ποὺ κάλυπτε τὴν ἐκκλησία ἦταν ξύλινη, ἐνιαία καὶ δίρριχτη ἢ τετράρριχτη.

Τὸ κτήριο ἐξωτερικὰ δὲν ἦταν ὄρατο, ὁ ἐσωτερικὸς ὁμῶς διάκοσμός του ἦταν ἀξιόλογος. Τὸ ἰδιαίτερο κύρος καὶ ἡ αὐξημένη δύναμη ποὺ εἶχαν

1. Μετὰ τὴν πυρκαϊὰ τοῦ 1890 ἀπέμειναν συντρίμματα τῶν πλακῶν αὐτῶν ἐγκαταλειμμένα στὴν αὐλὴ τῆς μητροπολιτικῆς κατοικίας. Μὲ πρόνοια τοῦ μητροπολίτη Σωφρονίου τὰ ὀστά συλλέχθηκαν σ' ἓνα κιβώτιο ποὺ στὴν ἐποχὴ τοῦ Παπαγεωργίου βρισκόταν στὸν Ἅγιο Νικόλαο τὸν Τρανό, Π. Ν. Παπαγεωργίου, ὁ.π., σ. 62.

2. Α. Βακαλόπουλος, Ἱστορία τῆς Θεσσαλονίκης, ὁ.π., σ. 136.

3. Ἐξάλλου τὴν ἐπιτύμβια ἐπιγραφή ποὺ ὑπῆρχε στὰ καθίσματα τοῦ νάρθηκα καὶ ποὺ οἱ Θεσσαλονικεῖς ἀπέδιδαν στὸν Εὐτυχοῦ, ὁ Χατζῆ Ἰωάννου ἀποδίδει σὲ ἄλλον, Μ. Χατζῆ Ἰωάννου, ὁ.π., σ. 97-98.

4. «... πρὸ τῆ δυτικῆς τοῦ ναοῦ πλευρᾶ, μεταξύ τῆς μέσης καὶ τῆς νοτίας θύρας τῆς εἰσόδου...» (Π. Ν. Παπαγεωργίου, ὁ.π., σ. 69).

5. «... ἐφοτίζετο δ' ἀμυδρῶς δι' ἕξ θυριδίων ἐπὶ τοῦ βορείου κλίτους καὶ ἕξ ἄλλων ἐπὶ τοῦ νοτίου, πρὸς αὐτῆς κειμένων τῆ στέγῃ...» (αὐτ., σ. 58).

6. Χ. Μπούρας, Μαθήματα Ἱστορίας τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς, Θεσσαλονίκη 1968, τ. 2, σ. 240.

7. «... Elle n'est que plafonnée ...», (M. Aimé-Martin, ὁ.π., σ. 75). Πιθανῶς ὁ Souciet κάνει τὸ διαχωρισμὸ μεταξύ τῆς ἀπλῆς ἐπίπεδης ὀροφῆς τοῦ ναοῦ καὶ τῶν θόλων τῶν ἄλλων βυζαντινῶν, ἀναγεννησιακῶν, γοθθικῶν κ.ά. ναῶν.

ἀνέκαθεν οἱ μητροπολίτες τῆς Θεσσαλονίκης¹ ἀντανακλοῦσαν στὴν ἐκάστοτε μητροπολιτικὴ ἐκκλησία καὶ ὁ παραθαλάσσιος Ἅγιος Δημήτριος εἶχε τὴν ιδιότητα αὐτὴ γιὰ τρεῖς δλόκληρους αἰῶνες. Γι' αὐτὸ ἐκεῖ εἶχαν συγκεντρωθεῖ τὰ σπουδαιότερα κειμήλια καὶ ὁ ἐκκλησιαστικὸς πλοῦτος τῆς πόλης. Αὐτὰ συντελοῦσαν στὴ δημιουργία ἀτμόσφαιρας γεμάτης κατάνυξη καὶ μυστικοπάθεια, πού, ὅπως λέγει ὁ Παπαγεωργίου, γέμιζε μὲ ρίγος τὴν ψυχὴ τοῦ προσκυνητῆ.

Γύρω γύρω στὸν κυρίως ναὸ βρίσκονταν δύο ἢ τρεῖς σειρὲς στασίδια². Ὁ ἄμβωνας, τὸ προσκυνητῆριο καὶ τὰ ἀναλόγια τῶν ψαλτῶν, ὅλα κατωμένα ἀπὸ ξύλο καὶ ἐλεφαντόδοντο σύμφωνα μὲ τὴν τεχνικὴ τῶν «χωνευτῶν ἐπίπλων»³, ἦταν πολὺ κομψά. Σπουδαιότατο κειμήλιο ἦταν ὁ πατριαρχικὸς θρόνος⁴ πού ἀπὸ ὄλους τοὺς μητροπολίτες τῆς Ἀνατολῆς μόνο ὁ τῆς Θεσσαλονίκης εἶχε τὸ δικαίωμα νὰ χρησιμοποιεῖ. Αὐτὸ μαζὶ μὲ τὸν τίτλο τοῦ Παναγιώτατου⁵ περιλαμβάνονταν στὰ εἰδικὰ προνόμια, τὰ ὁποῖα ἀπολάμβανε ὁ μητροπολίτης Θεσσαλονίκης. Ὁ θρόνος ἔστεκε πάνω σὲ μιὰ μαρμάρινη ἐξέδρα πού βρισκόταν στὸν κυρίως ναὸ καὶ πρὸς τὴ νοτιοδυτικὴ πλευρὰ του. Ἡ τελευταία ἔφερε οὐρανὸ πού τὸν ὑποβάσταζαν τέσσερις μικροὶ θρόνοι με ὠραῖα ἀνάγλυφα κοσμήματα καί, μᾶλλον, ἔκλεινε γύρω γύρω μὲ θωράκια. Ἀναφέρεται πλάκα μὲ ἀνάγλυφη παράσταση τῆς Παναγίας με τὸ Χριστό, γιὰ τὴν ὁποία δὲν γνωρίζουμε ἂν ἦταν θωράκιο ἢ τμήμα τοῦ θρόνου. Τρία σκαλοπάτια ὀδηγοῦσαν στὸ θρόνο πού ἦταν πλουσιότατα διακοσμημένος.

Τὸ ψηλὸ, ξυλόγλυπτο τέμπλο πού χώριζε τὸν κυρίως ναὸ ἀπὸ τὸ ἱερό

1. Οἱ μητροπολίτες τῆς Θεσσαλονίκης εἶχαν ἀνέκαθεν μεγάλη δύναμη καὶ κύρος. Στὸ χρονικὸ διάστημα κατὰ τὸ ὁποῖο ἡ μητρόπολη Θεσσαλονίκης βρισκόταν κάτω ἀπὸ τὴν ἐποπτεία τοῦ πάπα τοὺς εἶχε ἀπονεμηθεῖ ὁ τίτλος τοῦ βικαρίου τῆς ἀποστολικῆς ἑδρας καὶ τοῦ ληγάτου. Θεωροῦνταν ἀπὸ πολλοὺς ἰσότιμοι μὲ τοὺς πατριάρχες τῆς Ἀντιόχειας, τῆς Ἀλεξάνδρειας καὶ τῶν Ἱεροσολύμων. Γιὰ τρεῖς περίπου αἰῶνες ἦταν ἑξαρχοὶ τοῦ Ἰλλυρικοῦ. Φαίνεται ὅτι τὸ κύρος τοὺς διατηρήθηκε ἀυξημένο γιὰ πολλοὺς αἰῶνες, γιὰτὶ ἀκόμα καὶ ὁ Souciet τὸ 18ο αἰῶνα τοὺς ὀνομάζει «μικροὺς πατριάρχες». Γιὰ τὴν τάξη πρωτοκαθεδρίας στὸ Ἰλλυρικὸ βλ. Γ. Κ ο ν ι δ ἄ ρ η, Αἱ μητροπόλεις τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου καὶ ἡ «τάξις» αὐτῶν, Ἀθήναι 1954, σ. 64-71, καὶ Μ. Α ἱ μ ἔ - Μ α ρ τ ἱ ν, ὅ.π., σ. 70.

2. «... Deux ou trois rangs de sièges regnent tout-autour...» (Μ. Α ἱ μ ἔ - Μ α ρ τ ἱ ν, ὅ.π., σ. 76).

3. Γιὰ τὴν τεχνικὴ τῶν «χωνευτῶν» ἐπίπλων βλ. Νεοελληνικὴ χειροτεχνία, Ἀθήνα 1969, ἐκδ. Ἐθνικῆς Τραπέζης, σ. 75 (ἄρθρο τοῦ Κ. Μακρῆ).

4. Π. Ν. Παπαγεωργίου, ὅ.π., σ. 59-60.

5. Τὸν τίτλο τοῦ Παναγιώτατου ἔφερε ἀρχικὰ ὁ πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως. Σὴν τίτλο τοῦ μητροπολίτη Θεσσαλονίκης ἀπαντᾶται γιὰ πρώτη φορὰ σὲ κείμενα τοῦ 12ου καὶ 13ου αἰῶνα, βλ. Β. Σ τ ε φ α ν ἰ δ ο υ, Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία, Ἀθήναι 1948, σ. 403-404.

φαίνεται ότι άκολουθοϋσε τὰ πρότυπα πού ίσχυαν στὴν περίοδο τῆς τουρκοκρατίας¹. Κοσμοϋνταν μὲ τρεῖς εἰκόνες τοῦ Παντοκράτορα, τρεῖς τῆς Παναγίας καὶ μὲ ἄλλες διαφόρων Ἁγίων καὶ Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας.

Στὴ δεξιὰ πλευρὰ τοῦ ἁγίου βήματος βρισκόταν ἡ λάρνακα μὲ τὸ ἱερὸ λείψανο τοῦ Ἁγίου Γρηγορίου Παλαμᾶ². Τὸ σκῆνωμα φυλαγόταν στὸ δεξιὸ παρεκκλήσι τῆς Ἁγίας Σοφίας ἀπὸ τὸ θάνατο τοῦ Ἁγίου μέχρι τὴ μετατροπὴ τῆς ἐκκλησίας σὲ τζαμί³. Ἡ ἐναπόθεσή του στὸν Ἅγιο Δημήτριο τοποθετεῖται σὲ κάποια χρονολογία πρὶν ἀπὸ τὸ 1734, τὴ χρονιά πού ὁ Γάλλος ἱεραπόστολος Jean-Baptiste Souciet πέρασε ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη, γιατί ὑπάρχει σαφὴς μαρτυρία ἀπὸ αὐτὸν ὅτι τὸ ἀποξεραμένο λείψανο τοῦ Ἁγίου βρισκόταν μέσα στὴ μητρόπολη⁴. Γιὰ τὴν τύχη τοῦ σκηνώματος στὸ ἐνδιάμεσο διάστημα δὲν ὑπάρχουν πληροφορίες. Μιὰ παράδοση λέγει ὅτι φιλοξενήθηκε γιὰ κάποιο χρονικὸ διάστημα στὴ Μονὴ Βλατάδων, τῆς ὁποίας οἱ ἱδρυτὲς ἦσαν μαθητὲς καὶ συναγωνιστὲς τοῦ μεγάλου ἱεράρχη καὶ τὸ συνδέει μὲ τὴν ἐκεῖ ἀνοικοδόμησι τοῦ φερώνυμου παρεκκλησίου⁵.

Πάνω ἀπὸ τὴ λάρνακα ἦταν ἀνηρτημένη σὲ ἀργυροστόλιστο πλαίσιο ἡ βυζαντινὴ εἰκόνα τοῦ Ἁγίου Δημητρίου⁶, γιὰ τὴν ὁποία λεγόταν ὅτι εἶχε ζωγραφιστεῖ ἐνόσω ζοῦσε ἀκόμα ὁ Ἅγιος. Ἄν καὶ ὁ Παπαγεωργίου μᾶς πληροφορεῖ ὅτι φυλαγόταν ἀρχικὰ στὴν Ἁγία Σοφία, ὥστόσο τὸ πράγμα δὲν εἶναι ἱστορικὰ ἀποδεδειγμένο. Ἡ παλιότερη γραπτὴ μαρτυρία πού ἀναφέρει ὅτι ἡ εἰκόνα βρισκόταν στὴν ἐκκλησία πού μελετοῦμε εἶναι αὐτὴ τοῦ Κωνσταντίνου Διοικητῆ τὸ 1715⁷. Ἡ εἰκόνα παρίστανε τὸν Ἅγιο μὲ στρατιωτικὴ στολὴ καὶ μὲ μόνο ὄπλο τὸ δόρυ στὸ δεξιὸ χέρι⁸.

1. Γιὰ τὴν προέλευση καὶ τὴν ἀναλυτικὴ περιγραφὴ τῶν τέμπλων τῆς τουρκοκρατίας βλ. Κ. Μ α κ ρ ἦ, ὅ.π., σ. 49-75.

2. Π. Ν. Παπαγεωργίου, ὅ.π., σ. 61.

3. Τὴν πληροφορία αὐτὴ μᾶς παρέχει ὁ πατριάρχης Φιλόθεος ὁ Κόκκινος, ὁ ὁποῖος ἀνεκῆρυξε τὸν Παλαμᾶ ἄγιο σὲ συνοδικὴ πράξι τὸ 1368 καὶ συνέταξε ἐγκώμια καὶ ἀκολουθία γι' αὐτὸν. Γ. Σ τ ο γ ι ὄ γ λ ο υ, ὅ.π., Θεσσαλονίκη 1971, σ. 44.

4. Μ. Α ἰ μ ἔ - Μ α ρ τ ἰ ν, ὅ.π., σ. 76, καὶ Κ. Σ ἰ μ ο π ο ὄ λ ο υ, Ξένοι ταξιδιώτες στὴν Ἑλλάδα, 1700-1800, Ἀθήνα 1973, τ. 2, σ. 176.

5. Π. Ν. Παπαγεωργίου, Ἡ ἐν Θεσσαλονικῆ μονὴ τῶν Βλαταίων καὶ τὰ μετόχια αὐτῆς, ΒΖ 8(1899)423. Τὸ λείψανο τοποθετήθηκε στὸ νότιο παρεκκλήσι τοῦ καθολικοῦ πού ἐκείνη τὴν ἐποχὴ τιμόταν στὸ ὄνομα τοῦ Ἁγίου, ἢ στὸ σημερινὸ ὀμώνυμο ναῖσκο τῆς μονῆς. Γ. Σ τ ο γ ι ὄ γ λ ο υ, ὅ.π., σ. 41-45.

6. Π. Ν. Παπαγεωργίου, Ἀρχαῖα εἰκόν τοῦ μεγαλομάρτυρος Ἁγίου Δημητρίου τοῦ πολιοῦχου Θεσσαλονικῆς ἐπὶ ἐλεφαντοστέου, ΒΖ 1(1892)486.

7. Κ. Α. Β α κ α λ ο π ο ὄ λ ο υ, Ἡ Μακεδονία στὰ 1715, ὅ.π., σ. 267-268.

8. Σὺμφωνα μὲ μαρτυρία τοῦ Γ. Σωτηρίου στὴν αὐλὴ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Γρηγορίου Παλαμᾶ, πού ἀνεγέρθηκε στὴ θέση τῆς ἐκκλησίας τῆς μελέτης μας, ὑπῆρχε τὸ 1919 μιὰ μαρμάρηνη λεκάνη ἁγιασμοῦ (:) μαζί μὲ ἄλλα γλυπτὰ τεμάχια. Βλ. Γ. Σ ω τ ῆ ρ ἰ ο υ, Πα-

Ἔστερα ἀπ' ὅλα αὐτὰ πιστεύουμε ὅτι ἔγινε φανερὸ πὼς ἡ παραθαλάσσια ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Δημητρίου ἦταν ἓνα ἀπὸ τὰ πιὸ πολύτιμα μνημεῖα τῆς Θεσσαλονίκης. Καὶ εἶναι πραγματικὰ λυπηρὸ ὅτι ἡ πυρκαϊὰ τοῦ 1890 τὴν κατὰστρεψε ὀλοκληρωτικά, γιατί, ἂν σωζόταν, ἡ μελέτη τοῦ κτηρίου καὶ προπάντων τῶν κειμηλίων του θὰ μπορούσε νὰ μᾶς δώσει πολλὰ στοιχεῖα γιὰ τὴν πληρέστερη γνώση τῆς ἱστορίας τῆς πόλης.

ΘΑΛΕΙΑ Σ. ΜΑΝΤΟΠΟΥΛΟΥ

λαϊὰ χριστιανικὴ βασιλικὴ Ἰλισοῦ, ΑΕ 45 (1913-1921) 22-23. Ἡ λεκάνη αὐτὴ σήμερα περιλαμβάνεται στὴ συλλογὴ τῆς Ροτόντας ἐνὸς φωτογραφίαις τῆς ἔχουν κατατεθεῖ στὸ ἀρχεῖο τῆς ἑδρας τῆς Ἱστορίας τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ Α.Π.Θ. Ἡ ἀνάγλυφος διακόσμησὴ τῆς ὀδηγεῖ στὸ συμπέρασμα ὅτι μάλλον κατασκευάστηκε κατὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴ ἐποχὴ. Δὲν μπορούμε δὲμ; νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ἦταν ἐναποτεθειμένη στὴν ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Δημητρίου. Τὸ πιθανότερο εἶναι ὅτι μεταφέρθηκε σ' αὐτὴν μαζί μὲ ἄλλα πολύτιμα κειμήλια κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς τουρκοκρατίας. Ὁ Π. Παπαγεωργίου δὲν ἀναφέρει τίποτα γιὰ τὴ λεκάνη αὐτὴ.

SUMMARY

Thalia S. Mantopoulou, The church of Saint Demetrios on the Thessaloniki coast.

This essay presents an archaeological and historical study of the church which existed at the site of Thessaloniki's present cathedral. This church, which was totally destroyed by the fire of 1890, was dedicated to Saint Demetrios and was the city's cathedral for a period of time during the Turkish occupation. Unfortunately little information about this monument, which seemed to be of great importance, is available.

After considering all of the known historic elements connected with the church the following conclusions can be made. The church was probably built at the end of the 13th or at the beginning of the 14th century in the form of a three aisled basilica, and at first it was dedicated to the Virgin Mary. After the transformation of the well known early Christian basilica of Saint Demetrios to a mosque (1491) the church was named in the Saint's honor. It was after Rotonda's transformation to a mosque (1590) that it became the city's cathedral, and remained so until its destruction (1890). At the end of the 17th century, the building began to collapse, and quick, impromptu and extensive restorations were carried out. It was then that the church took its final form as described to us by 19th century historians. According to these historians, Saint Demetrios' church was a long and wide three aisled basilica with a low timber gabled roof. It probably possessed a «gynaeconites» and an exonarthex. A domed space, in which ancient manuscripts were kept, existed underground beneath the bema. The church was built with cheap material together with pieces of ancient buildings and its exterior was plain. However many precious historic treasures such as the relic of Saint Gregorios Palamas, the patriarch's throne and the byzantine icon of Saint Demetrios were kept in it.